

УДК 342.74.

Рева К.Є.,

Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка,
здобувач

ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСТВА В СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

Зроблена спроба на основі дослідження сучасних наукових розвідок здійснити аналіз визначень поняття «інститут громадянства» в юридичній літературі та основних підходів до його тлумачення. Досліджені погляди українських та зарубіжних науковців. Зауважено на зумовленість розширення поняття інституту громадянства змінами політичного та соціально-економічного життя держави.

Ключові слова: інститут громадянства, традиційний підхід, сучасне трактування, вузьке та широке розуміння, міжгалузевий інститут, загальновизнане поняття.

Сделана попытка на основе исследования современных научных исследований осуществить анализ определений понятия «институт гражданства» в юридической литературе и основных подходов к его толкованию. Исследованы взгляды украинских и зарубежных ученых. Замечено на обусловленность расширения понятия института гражданства изменениями политического и социально-экономической жизни державы. изнане поняття.

Ключевые слова: институт гражданства, традиционный подход, современная трактовка, узкое и широкое понимание, междотраслевой институт, общепризнанное понятие.

Based on the study of modern scientific studies the attempt to analyze the definitions of "Institute of citizenship" in the legal literature and the main approaches to its interpretation is made. The views of Ukrainian and foreign scientists are investigated. It is comments on conditionality extension of the concept of citizenship institute changes in political, social and economic life of the country.

Key words: institute of citizenship, the traditional approach, the modern interpretation, narrow and broad understanding of interdisciplinary institute, recognized concept.

Актуальність проблематики. Інститут громадянства є одним з основних атрибутів державності. Статус громадянина певної держави наділяє особу визначеним обсягом прав, свобод та обов'язків, захищає її права як всередині держави, так і за її межами. Саме тому тема громадянства є актуальною та вимагає дослідження.

Ступінь наукової розробки. Вивчення інституту громадянства здійснюється досить активно українськими (О.Копиленко, О.Лотюк, М. Суржинський, Ю.Тодика, О.Фрицький, Н.Шукліна), російськими (М.Баглай, А.Винокуров, Л.Воєводін, Є.Козлова, Є.Лукашева, О.Миронов), а також іноземними (Ф.Артманн, Ю.Габермас, Б.Тернер, Р.Фалк) науковцями. Аналіз змісту їх наукових праць дозволяє умовно виділити традиційний та сучасний підхід у вивченні інституту громадянства. До традиційного підходу віднесемо погляд, відповідно якого інститут громадянства розглядається з позицій конституційного права, як один з найважливіших державно-правових інститутів (Р.Бедрій, О.Лотюк, В.Погорілко, Ю.Тодика). До сучасних – його розгляд в залежності від фактичних проявів у реальному житті, зокрема полігромадянство (П.Великоречанін, І.Огнівець).

Метою статті є спроба на основі дослідження сучасних наукових розвідок здійснити аналіз визначень поняття «інститут громадянства» в юридичній літературі та основних підходів до його тлумачення.

Виклад матеріалу. Інститут громадянства на сучасному етапі розвитку правової науки досліджується з різних точок зору в залежності від обраного науковцями

критерію. В залежності від обсягу інституціонального правового регулювання він розглядається у вузькому і широкому розумінні. Під вузьким розумінням інституту громадянства є його визначення через сукупність правил набуття та виходу, взаємних прав та обов'язків особи і держави. Такий підхід є традиційним. Його підтримують в основному правники-конституціоналісти (Ю.Тодика, Н.Рижняк, В.Погорілко, М.Суржинський), вважаючи інститут громадянства складовою або субінститутом конституційного права. Зокрема, М.Суржинський стверджує, що інститут громадянства як конституційно-правовий інститут є сукупністю правових норм, які врегульовують однорідні суспільні відносини між особою та державою з приводу визначення належності до громадянства, набуття та припинення громадянства, процедур з питань громадянства, а також норм, спрямованих на забезпечення реалізації права особи на громадянство [1, с.100]. Підставою вказаного погляду є регулювання основних суспільних відносин, пов'язаних із досліджуваним інститутом, насамперед конституційними законами та нормативно-правовими підзаконними актами. До них віднесемо Закон України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р. та підзаконні нормативно-правові акти – Указ Президента України «Порядок провадження за заявами та поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень» від 27 березня 2001 р., наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження форми анкети для оформлення тимчасового посвідчення громадянина України та журналу їх обліку» від 25 грудня 2003 р. та інші.

У широкому розумінні інститут громадянства є міжгалузевим інститутом. За його характеристики до уваги приймається те, що відносини громадянства перебувають у сфері регулювання й інших галузей права (адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального, господарського) [2, с.311]. Зокрема, Господарським, Митним, Податковим кодексами України, які регулюють відносини в сфері економіки чітко розподіляється правовий статус резидентів та нерезидентів в господарському житті, оподаткуванні їх підприємницької діяльності, здійсненні зовнішньоекономічної діяльності. Таким чином, розгляд інституту громадянства як комплексного, багатофункціонального явища є обґрунтованим.

В юридичній науці до цього часу не склалося загальноновизнаного поняття інституту громадянства.

В залежності від того, нормами якого національного права регулюється інститут громадянства, визначають національне громадянство і полігромадянство (щодо такого стану в юридичній літературі використовують різні терміни – подвійне громадянство, багатогромадянство, множинне громадянство). Якщо національне громадянство відображає політико-правовий взаємозв'язок громадянина і держави, то полігромадянство є юридичним станом, за якого особа володіє одночасно громадянством декількох держав. Відмітимо, що відношення до полігромадянства є найбільш суперечливим як в країнах Західній Європі, так і в США. Це пов'язано з масовою еміграцією населення з економічно нерозвинутих держав до індустріальних та бажанням отримати європейське чи американське громадянство, або принаймні зафіксувати полігромадянство.

В сучасних дослідженнях європейських фахівців розглядаються основні засади європейського громадянства держав-членів ЄС (Ф.Артманн), та глобального громадянства (Р.Фалк), яке представляється міжнародній спільноті як найбільш прогресивне у майбутньому [3, с. 218]. Така позиція не витримує критики як зарубіжних, так і українських науковців. Так, німецький філософ та соціолог

Ю.Габермас у своєму дослідженні «Громадянство і національна ідентичність», розкриваючи процес становлення європейського громадянства підкреслює, що роль громадянина здебільшого інституціоналізована лише на рівні національних держав, вони (громадяни) не мають фактично вагомих засобів обговорення європейських рішень і впливу на їх вироблення [4]. Іншими словами, ми не можемо вказувати на ефективний взаємозв'язок особи (кожної європейської держави) з Європейським співтовариством. Українські дослідники В.Головка та О.Фісун, вивчаючи концепцію громадянства американського соціолога І.Валлерстайна, відмічають таку негативну визначальну характеристику громадянства в епоху глобалізації як його ієрархічність. Вона полягає в нерівному обсязі забезпечення прав особи в різних країнах світу – «найвищий ступінь такого права мають громадяни США, потім інших західних країн: членів ЄС, Японії, Канади, Австралії (і навіть для них можуть існувати певні обмеження) і потім – всі інші» [5].

Зарубіжними фахівцями ставиться питання про доцільність визначення екологічного громадянства (Б.Стінберген [6]), гендерно нейтрального громадянства (У.Вогель [7]), культурного громадянства (Б.Тернер[8]). Українські науковці відносяться до таких проектів досить критично, вказуючи на проблеми, які можуть виникнути у разі спроб їхнього впровадження. Зокрема, О.Трегуб вказує, що за концепції культурного громадянства можливим є культурний імперіалізм, окрім того у різномірних суспільствах виокремити певну культуру як національну – неможливо; представники концепції екологічного законодавства висловлюють думки, що приток іноземців збільшить екологічне навантаження у державі [9, с. 19].

Найбільш усталеними щодо інституту громадянства є наступні точки зору (ми їх лише зазначимо, оскільки в юридичній літературі вони достатньо широко представлені).

1. Тривалий час громадянство розглядалося як приналежність особи до держави. Такого погляду дотримувалися переважно вчені радянського періоду (Л.Дяконов, І.Тайнін, Я.Уманський та інші). Даний підхід до характеристики досліджуваного явища ґрунтовно критикується сучасними дослідниками. Противники такого підходу (Р.Бедрій, О.Брянцев, Ю.Тодика) зазначають, що визначення громадянства як приналежності особи до держави не відповідає сучасному розумінню характеру відносин держави та особи. В процесі взаємодії з державою у будь-якому випадку особа є суб'єктом, на якого як мінімум можна покласти обов'язки та який володіє свободою. Якби особа належала певній державі, то у даних стосунках виступала б об'єктом, за яким не можна не тільки визнати права, а й покласти обов'язки. Якщо правовий зв'язок особи з державою є нерівноправним, то громадянство у будь-якому випадку буде правовідносинами [10, с.20].

2. Поширеним в радянські часи був також підхід до визначення громадянства як політико-правового зв'язку між особою та державою (Л.Лазарєв, Б.Топорнін, Г.Тункін). Сучасними дослідниками таке твердження визначається як рудимент тоталітаризму. Оскільки, виходячи з нього, якщо людина перебуває у політичній опозиції до держави, або до її керівних кіл, то це може бути підставою для позбавлення громадянства [11]. Якщо розглядати громадянство, насамперед, як політико-правовий зв'язок особи з державою, можна зробити припущення, що підставою для позбавлення громадянства особи може бути перебування у політичній опозиції до держави, гостра критика політики її керівництва. А це вже прямо суперечить нормам міжнародного права та принципу незалежності та самостійності прав людини від владних структур.

3. Більшість науковців, аналізуючи істотні ознаки громадянства, вказують на наявність правового зв'язку особи і держави. Таку позицію висловлюють українські правознавці Ю.Шемшученко, А.Таранов, Ю.Тодика та інші. При цьому дається характеристика цього зв'язку як стійкого, необмеженого у просторі та часі (В.Кравченко [12]), а головне, двостороннього (М.Суржинський [13]), тобто взаємного між державою та особою щодо їхніх прав та обов'язків, а також взаємної відповідальності (О.Майданник [11]). На наш погляд, більш оптимальною є позиція Н.Шукліної, яка вказує на складну внутрішню структуру інституту громадянства і його «пов'язаність» за своєю природою і з державним суверенітетом, територіальним устроєм держави, правовим становищем особи [14, с. 35]

4. Окремі радянські (І.Фарбер), російські (О.Миронов, А.Мещеряков) та українські (О.Лютюк) автори громадянство визначають як суб'єктивне право людини. Так, наприклад, на думку І.Фарбера, громадянство є особливим суб'єктивним правом, яке складається щонайменше з таких правомочностей: кожна особа має право на громадянство, яке передбачає і забезпечує її права на захист з боку держави, перебувати на її території, бути рівними перед законом [15, с.54-55].

5. Досить поширеною є думка, що громадянство є частиною правового статусу особи. Її обґрунтовують В.Погорілко, О.Кутафін О.Лукашева, Д.Остапенко. Так, на думку В.Ф.Погорілка, громадянство є одним із визначальних чинників у характеристиці правового становища особи, одним із найважливіших елементів її правового статусу. Саме громадянство є тією необхідною підставою, яка надає особі, що має статус громадянина, можливість повною мірою долучитися до політичного, економічного, правового та культурного життя суспільства і держави [16, с.113-114].

6. В юридичній літературі продовжується дискусія про обсяг структури правового статусу громадян. Усталеним є погляд, правовий статус є складним явищем, до складу якого входять права, свободи, обов'язки, громадянство, принципи, правоздатність, гарантії, відповідальність, законні інтереси та інші елементи.

Варто зауважити: характеристика та основні ознаки інституту громадянства весь час змінюються, що в значній мірі зумовлюється розширенням правового статусу громадян України відповідно до змін в системі законодавства про громадянство України. Більшість науковців (В.Кравченко, В.Козюбра, М.Мілорава, Л.Рубач, О.Фрицький) виділяють такі джерела інституту громадянства: Конституція України, Закон України «Про громадянство України», чинні міжнародні договори України з питань громадянства, підзаконні акти [17, с. 118]. В.Лазарєв відмічає необхідність включення до цього переліку відповідних двосторонніх договорів (зокрема, вони на сьогодні укладені із Республікою Білорусь, Республікою Казахстан, Республікою Таджикистан, Киргизькою республікою [17]).

Відмітимо, що на сьогодні є чинною уже третя редакція Закону України «Про громадянство України». Перший закон суверенної України, який регулював питання громадянства, був прийнятий 8 жовтня 1991 р., її друга редакція відбулася 16 квітня 1997 р. у зв'язку з прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. та необхідністю приведення всіх нормативно-правових актів у відповідність до неї, третя – 18 січня 2001 р. Аналіз різних редакцій зазначеного Закону показує різні підходи до визначення громадянства на законодавчому рівні. У редакції Закону України «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991р. та від 16 квітня 1997 р. визначалося, що громадянство – це постійний правовий зв'язок особи та Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Відповідно до ст.1 Закону України «Про громадянство

України» від 18 січня 2001 р. громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою й Україною, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах та обов'язках. Як ми бачимо, в новому законі була вилучена така ознака громадянства як постійність.

Висновки. Інститут громадянства є багатогранним поняттям і розглядається дослідниками у різних аспектах. Сучасною правовою наукою не склалося єдиного підходу до визначення поняття інституту громадянства. Науковці розглядають його, приймаючи за основні ознаки правила набуття громадянства та виходу з нього, взаємні обов'язки і права особи і держави. Поняття інституту громадянства фахівцями обґрунтовується в залежності від того, які його ознаки ними визначаються як суттєві, істотні, незмінні. Прогресивною тенденцією є розширення правового статусу інституту громадянства, що обумовлюється реаліями сучасного життя, які знаходять своє відображення у національному законодавстві.

Список використаних джерел:

1. Суржинський М.І. Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект / М.І.Суржинський // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 96 – 101.
2. Великоречанін П.О. Структура інституту полігромадянства / П.О.Великоречанін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Право». – 2011. – Вип. 9. – С. 308 – 313.
3. Фалк Р. Творення глобального громадянства // Умови громадянства : Зб. Статей / Під ред. Б. ван Стінбергена. – К.: Український центр духовної літератури, 205. – 230 с.
4. Габермас Юрген. Громадянство і національна ідентичність // Умови громадянства : Зб. Статей / Під ред. Б. ван Стінбергена. – К.: Український центр духовної літератури, 205. – 230 с.
5. Головка В.М., Фісун О.А. Концепція громадянства Іммануїла Валлерстайна / В.М.Головка, О.А.Фісун // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. - Вип. 55 (№ 12). - С. 566-572.
6. Стінберген Б.ван. До глобального екологічного громадянства // Умови громадянства : Зб. Статей / Під ред. Б. ван Стінбергена. – К.: Український центр духовної літератури, 205. – 230 с.
7. Вогель У. Шлюб і межі громадянства // Умови громадянства : Зб. Статей / Під ред. Б. ван Стінбергена. – К.: Український центр духовної літератури, 205. – 230 с.
8. Тернер Б. Культура постмодерну // Умови громадянства : Зб. Статей / Під ред. Б. ван Стінбергена. – К.: Український центр духовної літератури, 205. – 230 с.
9. Трегуб О.І. Громадянство: концепції та перспективи / О.І.Трегуб // Наукові записки. – 2008. - Том 82. – С. 18 – 22.
10. Тодика Ю.Н. Громадянство України: конституційно-правовий аспект Навчальний посібник. – Х, 2002. – 254 с.
11. Майданник О. Про інститут громадянства України / О.Майданник // Право України. – 1999. – № 2. – С. 70 – 75.
12. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. Вид. 6-те, виправл. і допов. – К.: Атіка, 2009. – 608 с.
13. Суржинський М.І. Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект. – К.: Наукова думка, 2011. – 214 с.
14. Шукліна Н.Г. Українське громадянство в системі елементів конституційно-правового статусу людини і громадянина / Н.Г. Шукліна // Науковий вісник чернівецького університету. – 2004. – Випуск 253. Правознавство. – С, 34 – 41.
15. Фарбер И.Е. Свобода и права человека в Советском государстве. – Саратов, 1974. – 187 с.
16. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. В.Ф.Погорілка. – К.: Наукова думка, Прецедент, 2006. – 344 с.
17. Лазарев В.В. Система законодавства про громадянство України / В.В.Лазарев // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 48.